

Росица Тодорова

КАТЕГОРИЯТА „РАЗВИТИЕ“ В ПСИХОЛОГИЯТА И В ХРИСТИЯНСКАТА АНТРОПОЛОГИЯ

Abstract: Rositsa Todorova, *Category “Development” in Psychology and Christian Anthropology.*

In Christian anthropology, the concept of “development” refers to the growth of human freedom, love, and overall mental potential toward spiritual and moral improvement. It is understood as an ongoing process of striving for likeness to God.

Keywords: *Anthropology, Psychology, Pastoral Theology, Practical Theology, Orthodox Church, Mission*

Човешкият живот включва отделни възрасти и периоди, които се съпътстват от взаимосвързани верижни поредици от промени, различия и разнообразна феноменология в цялостното духовно психосоматично развитие на личността. В него отчетливо се забелязват различията в психичните процеси, наличието на преломни и кризисни моменти, както и на качествени скокове, проявяващи се в разгръщането на потенциала на *conditio humana*. При това периодичността на жизнения процес не може да бъде сведена до определено кръгово движение, когато се наблюдава постоянното възвръщане към една и съща изходна точка. По-скоро тази линия на развитие, изключваща възможната деградация, може да се оприличи на движението по спирала, когато като че ли има възвръщане към една и съща точка, но това става винаги на по-висока и възходяща степен. При тази спирала обаче, формално и схематично-идеализирано описваща човешкото развитие като диалектическо възхождане, има и комплексни процеси на деградация и деструкция от генетично, психогенно и психосоциално естество, при което следва да се имат пред-

вид и проблемите при акмеологията и геронтологията. Поради това и самата периодизация на прототипната структура на възрастите и фазите на човешкия живот носи известна доза условност, обусловена от *хетерогенността* и характерните особености на различните аспекти на психичното развитие, което се свързва с най-сложните проблеми, ненамерили и досега еднозначно решение и в психологията, и в психофизиологията. Ето защо и теориите, в които се анализират и обясняват причините и приспособителният смисъл на психичното развитие на личността, имат следните особености:

а) Систематизирани са в съответствие със съществуващите водещи школи и направления. Това са общоизвестните теории:

- на *Жан Пиаже* за интелектуалното развитие и формиране на абстрактно-логическото мислене¹;

- на *Зигмунд Фройд* с неговата психоанализа²;

- на *Ерик Ериксон* за епигенетичните стадии и психосоциалните кризи;

- на *Лауренс Колберг* за фазите на нравствената реализация на личността;

- на *Лев Виготски* за „културно-историческия“ контекст и подход;

- както и бихевиоризмът на *Джон Уатсън* и *Берес Скинър*.

Паралелно с това тези теории имат съответната рефлексия като стадии в развитието на религиозната вяра и формирането на личността и са специално изследвани в психологично-религиозен аспект от *Джеймс Фаулър* в труда му „Степени на вярата: Психологията на човешкото развитие и търсенето на смисъла“³.

б) Всички тези теории са вече относително ненапълно актуални, защото повечето от тях са формулирани през миналия ХХ в.

в) Всяка от тези теории в голяма степен противоречи на другите с напълно противопоставени постулати още в самия им фундамент.

¹ Срв. Piaget, J. *Meine Theorie der geistlichen Entwicklung*, Frankfurt/M, 1983; *The Psychology of Intelligence*, London, 1951; Психология интелекта, СПб., 2003.

² Срв. Фройд, З. *Въведение в психоанализата*, София, 1990; *Отвъд принципа на удоволствието*, София, 1992; *Тотем и табу*, София, 1992; *Въжделение и страдание*, София, 1996; *Аз и То: Природата на несъзнаваното*, София, 1997; *Катарзис*. София, 1997.

³ Fowler, J. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development*, New York, 1981.

Това означава, че ако се приеме една от тях за вярна, от това логично би следвало, че се приемат останалите за неправилни⁴.

г) Всяка от тези теории до голяма степен е *вътрешно противоречива* и не може да обясни в цялост изключителната сложност на процесите, които протичат при развитието и измененията на тази малка духовна психосоматична вселена, която е човекът.

Тъй като днес няма *единна общоприета теория*, обясняваща същността на цялостното психично развитие, като същевременно към всяка една от тях биха могли да се изкажат сериозни аргументи срещу изводите ѝ, то в съвременното предметно съдържание на психологията на личността се включват и присъстват всички теории. Така всеки, който анализира и изследва развитието на човешката психика, оценява този сложен вътрешно противоречив, но взаимно допълващ се проблемен комплекс от свои идейни позиции и постулати, самостоятелно и в съответствието му с критериите за верификация и съществуващата емпирично-експериментална валидизация.

Тези особености на теориите за душевното развитие не са случайни и причината за тях е спецификата на самия обект на психологията – човешката психика, за която все още напълно валидно остава казаното от Хераклит: *„Колкото и каквито пътища да изминеш (т.е. каквито количествено и качествено изследователски методи и методики да приложиш, бел. моя), ти не ще достигнеш границите на психея. Толкова дълбок е нейният Логос (смисъл)“*⁵. Този именно дълбинен Логос на психичното поражда трудностите в неговото изследване и научно-теоретично обяснение, особено когато това засяга многообразието на религиозния опит и фундаменталното значение на вярата като смислово полагащ принцип на човешкото битие.

Въпреки това обаче, благодарение на колосалния по обем натрупан емпирично-експериментален материал, солидни изследвания и теоретично-прагматична релевантност, психологията на развитието основателно заема значителен дял в съвременната психологична наука. В тази насока има забележителни постижения, залегнали в основата на теориите за жизнените цикли в психофизичните изменения, свързани с различните периоди на човешкия живот, както и

---

⁴ Срв. Маджаров, Г. *Индивидуално развитие на психиката. Онтогенезис*, В. Търново, 2001, с. 10-15.

⁵ Хераклит Ефеский. *Фрагменти*, Москва, 1910, с. 99.

с формирането на личността при сложното взаимодействие между заложения генотип у човека и неговата социокултурна среда⁶. Така тази проблематика поставя психологията на развитието в основата на педагогическата психология, социологията, пастирското богословие, психологията на религията и пастирската психология.

Развитието е необходима категория и за християнската психология, но в преобразуван и смислово пресътворен вид. Днес теориите и понятията на традиционната психология за човека в неговото развитие са толкова силно вплетени едни в други, че винаги могат да бъдат открити в различни хуманитарни науки: педагогиката, медицината, политиката, а днес дори и във вероучителните катехизични текстове. Поради това като същностни елементи те не могат да бъдат игнорирани по пътя на необоснования произвол или на елементарното им интерпретиране и екстраполиране. На интердисциплинарно ниво те биха могли да бъдат само постепенно преобразувани и осмислени чрез творческото им възприемане и синтез. И това налага нов психологичен прочит на богословските понятия за душата, както и нов християнски подход на психологическите понятия⁷. Теориите за „личностното развитие“ в настоящия момент заемат едно от ключовите места в съвременната култура и наука и отказът от тях би поставил християнската психология извън този актуален и изключително съществен за нея контекст.

Определението на категорията „развитие“ в широкия ѝ философски аспект според В. И. Слободчиков и Е. М. Исаев гласи: „Развитието е универсално свойство на материята и съзнанието (т.е. на „природата“ в богословското разбиране на тези категории, бел. моя), което се проявява в тяхното необратимо, насочено и закономерно изменение; развитието е всеобщият принцип за обяснение на историята на природата, обществото и познанието. В резултат на развитието възниква ново качествено състояние на обекта – на неговия състав или структура“⁸. Има се предвид изменение и поява на ново

⁶ Сrv. Wulff, D. *Psychology of Religion*, New York, 1991, 38-95.

⁷ Сrv. Слободчиков, В. И. „О перспективах построения христиански ориентированной психологии“. *Консультативная психология и психотерапия* 4 (2004), 5-17.

⁸ Слободчиков, В. И., Е.И. Исаев. *Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе*, Москва 2000, 213.

състояние на предишни форми, но не и непременно пораждаше на нов род форми. Освен това съществуват и множество думи, които са близки по значение до разбирането за „развитие“. Това са: създаване, растеж, преобразяване, формиране, съвършенство и съзряване. В психологията се говори за развитие в много и най-разнообразни аспекти: аномални, възрастови, духовни, индивидуални, нормални, социални, а също и за периодизация на развитието, за новообразування, ситуации, условия, форми на развитие. В психологичен план става въпрос също и за развитие на способности, функции, органични структури и свойства на човека.

Наличието на различни термини, фиксиращи реалността на развитието на човека, разкриват уникалната нееднозначност и плановост на неговите прояви. Основание за многообразието на феномена развитие е изключителната сложност и многостранността на самия човек, при когото се прави разлика между физическа, душевна и духовна страна на битието⁹. Така по отношение на всеки един от тези психични битийни пластове може да се говори за развитие. При това категорията „развитие“ едновременно запазва и съчетава в себе си три самостоятелни процеса:

- *осъществяване* – като *съзряване и растеж*; то е преход от едно определено състояние към друго, но вече на по-високо ниво, единство на вече осъщественото и потенциално възможното, единство на произвеждащата причина и на закономерните следствия в акта на развитието;

- *формиране* – като *оформяне*; то не се получава механично по зададен стандарт или щампа, а е процес на постепенно усъвършенстване в намирането на по-съвършени образци за реализация;

- *преобразяване* – като *саморазвитие и смяна на основния жизнен вектор*; по същество това е пресътворяване и радикално преодоляване на съществуващия несъвършен стандартен режим и стил на жизнена дейност в съответствие с определени по-висши йерархични ценности и смисли на човешкото битие¹⁰.

Терминът „развитие“ се използва широко и в православната ан-

---

⁹ Срв. Слободчиков, В. И., Е. И. Исаев, *цит. съч.*, с. 214-215.

¹⁰ Срв. Миронова, М. «Категория *развитие* в психологии и християнско-антропологии». *Московский психотерапевтический журнал* 3 (2005), 75-98.

тропология, при която реализацията на човешката личност означава развитие на човешката свобода, любов и цялостен психичен потенциал по пътя на духовно-нравственото съвършенство, разбирано като възходящ и безграничен процес на богоподобие. И това обстоятелство пределно ясно очертава върховенството на духовния вертикал. „В християнската антропология формирането на личността се определя безусловно от определена крайна цел – достигане „до пълната възраст на Христовото съвършенство“ (Еф. 4:13), и това е естествено, защото без полагането на окончателна цел и смисъл не може да се постави начало на развитието по пътя към създаване на духовно зрялата и завършена личност... Една от основните задачи на християнската антропология е да укаже пътя към спасение от всичко онова, което изопачава истинския образ на човешката личност, и да насочи човека по пътя на духовното възрастване и съединяване с Неговия Творец, по Чийто образ той е сътворен: „Бъдете съвършени, както е съвършен и Небесният ваш Отец“ (Мат. 5:48)¹¹. В тази взаимовръзка и протопрезвитер Василий В. Зенковски пише: „Цялото своеобразие на човешката душа се състои в безграничното ѝ развитие“¹²; а в други определения този процес се характеризира още и като „формиране, възпитание и развитие“¹³. „От зачатиято си човекът е цялостно битие, което съдържа в себе си соматично, психично-ноетично, социално и духовно измерение. Всички тези части, както и човекът като цяло, не са статично представени, а всяко от тези измерения е в непрестанен процес на движение и промяна. Този постоянен процес създава *развитието* на човека, в чиято основа се намира Божият план за него“¹⁴. Динамичната взаимопреливаща жива неразривност на свръхемпирично и емпирично, на свръхвременно и временно в непосредствения психичен поток на възприеманото и преживявано-

¹¹ Пенков, Д. „Човешката личност: Битие във връзка или самоактуализираща се единичност“. – В: *International Scientific Conference, Union of Scientists. St. Zagora. June 5-6, 2008*. http://www.sustz.com/Proceeding08/Papers/THEOLOGICAL%20STUDIES/Penkov_Dimo.pdf [Електронен ресурс към ноември 2013].

¹² Зенковски, В. *Апологетика*, Москва, 2002, с. 70.

¹³ Срв. Шестун, Евг., прот. *Православная педагогика*, Москва, 2001, с. 405.

¹⁴ Йеротич, Вл. *Християнство и психологическите проблеми на човека*, Москва, 2009, с. 346 и сл. Виж също: Йеротич, Вл. *Психотерапията в служба на Църквата*. http://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,15573/view,article/. [Електронна версия, април 2013 г.].

то от „аз“-а разкрива по оригинален образен начин и С. Л. Франк: „Стихията (потокът) на душевния живот като принцип, бидейки връзка между идеалното битие и емпирично-предметната действителност в съответствие с определението на самото си съществуване, по-точно е междинна област, която служи като опосредстващо звено между свръхвременното и временното битие, намиращо се като че ли с единия си крак във всеразрушаващия поток на времето, а с другия – извън него. Взет... във вътрешната си природа, душевният живот не се намира нито тук, нито там, а заема особено междинно място, т.е. надвременна слятост и единство на осъществяване, сякаш е свързаност в едно живо кълбо на материал, от който може да се разгърне тънката непосредствена нишка на времето и едновременно с това да се влее в централното единство на свръхвременността на аз-а“¹⁵. Човекът не е само биологично, но и душевно-духовно единно същество, и в този план следва ясно да се открие уникалният характер на животворящата роля на Божията благодат. Тя е, която „дарява на човека неговото „природно“ и „естествено развитие“, при което „той се разбира едновременно и като „открито битие“, природно обладаващо в себе си „божествена искра“, и като личност, динамично ориентирана към по-нататъшно усъвършенстване в Бога“¹⁶.

Преп. Максим Изповедник разсъждава за Св. Дух в света като „съхраняващ всички неща и животворящ всяко природно пораждање и развитие“¹⁷. Всеки човек според своята мяра битийно черпи възможности за съществуване не само от природните ресурси, но и от енергиите, идващи от силата на Божията благодат. Чрез действието на Божията благодат животът може да се осъществи като възходящ процес, защото Бог участва непрестанно в процесите на света, тъй като Той е постоянен Източник на живот и на всяко жизнено изменение в положителното му направление. В пълна сила измененията настъпват тогава, когато човек, превъзмогнал импулсите и нагоните на анималната психичност, започне в дълбоко осъзната богоустременост да върви по пътя на цялостното си духовно психосоматично преобразяване и съвършенство, характеризирани със специфичния

---

¹⁵ Франк, С. Л. *Реальность и человек*, Москва 1997, 189-190.

¹⁶ Срв. Майендорф, Й. *Византийско богословие*, София, 1995, 176-177.

¹⁷ Лосский, В. Н. *Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие*, Москва, 1991, 133-134.

богословски термин – „теосис“, *theosis* (обожение). По този начин затрудненията, които възникват в християнската антропология и психология относно проблема за развитието, се свеждат основно до необходимостта от съгласуваност с какви термини да се обозначи цялото изменение, протичащо у човека, в това число и до значението на понятието за „теосис“, *theosis*. Тук отец Йоан Майендорф в приведените по-горе цитати използва именно термина „развитие“¹⁸. В духа на патристичния синтез разбирането на това ипостасно отношение между Първосъздателя и сътворения по Неговия образ човек е изяснено точно и ясно от Владимир Лоски в следните категорично противопоставени екзистенциални опозиции, определящи дълбинния смисъл на личностния растеж или падение: „Човекът, създаден „по образ“ – това е личност, способна дотолкова да явява Бога, доколкото нейната природа има възможност да се разкрива за проникващата в нея и обожествяваща я благодат.

- Поради това неотнимаемият от човека образ може да стане или подобен, или безкрайно далеч от подобieto. Това е процес, при който се достига непосредствено до последните предели: до *предела на единение с Бога*, когато човекът, тръгнал по пътя на *theosis* (обожение) – по словата на св. Максим Изповедник – става по благодат това, което е Бог по природа;

- Или до *предела на последния разпад*, наричан от Плотин „място на неподобieto“ (*topos tēs anomoiotētos*) и поместен в мрачните бездни на ада.

Личната съдба на човека може да пътешества между тези два предела в историята на спасението, осъществявано за всеки от нас с надеждата във въплътения Образ на Този Бог, Който пожела по Своя образ да сътвори човека“¹⁹. Като алтернатива на положителните степени на възходане и положително развитие в света действително съществува и деградация, която не е основен, а вторичен, паразитен

¹⁸ Westermann, Cl. *Genesis 1–11* и сл.; Goerg, M. „Das Menschenbild in der Priesterschrift“, *Bibel und Kirche*, 42 (1987), 21–29; Gross, W. „Die Gottesebenenbildlichkeit des Menschen im Kontext der Priesterschrift“, *Theologische Quartalschrift (THQ)*, 161, Tübingen, 1981, 244–264; Ockinga, Boyo. *Die Gottesebenenbildlichkeit im alten Aegypten und im Alten Testament*. Wiesbaden, 1984; Schmidt, Werner H. „Anthropologische Grundbegriffe im Alten Testament“, *Evangelische Theologie*, 24 (1969), 374–388; Schmidt, W. H. „Gott und Mensch in Psalm 8“, *Theologische Zeitschrift*, 25 (1969), 1–15.

¹⁹ Лоский, Вл. *Очерк мистического богословия Восточной Церкви*, с. 102.

процес. Този процес е зараза, болест, придобита вследствие от първородния грях. Както при болест тук са възможни два изхода в зависимост от това кой е преобладаващият процес. Господ не е изоставил света, а го лекува и доусъвършенства по незрими за човека пътища и въздействия. Човекът и целият свят се обновяват и преобразяват чрез Бога. Това е постулат на вярата и подобни тезиси са от областта на вероучителните истини, а не на естествено-научното познание, и напълно естествено е, че „...науката не може да постави тези проблеми“²⁰.

Така в християнската антропология е очевидно съгласието с православното богословие, където се утвърждава, че Източникът на живота, на всеки растеж и изменение е Словото Божие и благодатта Божия, които в най-висока степен създават възникващото външно въздействие. Следователно не става дума за саморазвитие, а само за взаимодействащо развитие (съ-развитие), синергия. Очевиден е фактът, че в християнската антропология е необходимо особено разбиране за понятието развитие, като се вземе под внимание, че то има за източник Божественото Слово и Благодат, както и фактът, че то е обременено от паразитирането на греха, който действа в посока на деградация и регрес.

Бог създава личностни същества, които също както и Него могат да решават и да избират, но тези същества в своята фатална свобода и отговорност могат да вземат и решения, насочени против Бога. Личността е най-висшето Божие творение именно затова, защото Бог е вложил в нея способността да обича – следователно и съответната свобода като възможност за отказ от тази любов. Така Бог подлага на риск от гибел най-съвършеното Си творение с оглед на върховната цел същевременно то да може да стане и най-съвършено в свободната си ориентация и възможност за развитие. Този парадокс е неотстраним. В самото си величие – в способността си да стане като Бога – човекът е способен и на падение, но без тази своя способност на падение няма и величие в духовното възрастване на личността. Защото, както утвърждават св. отци, човек трябва да премине през изпитания и дълбоки душевни сътресения... за да придобие съзнание за своята свобода, съзнание за онази свободна любов, която оч-

---

²⁰ Лоргус, свещ. А. *Методологическите проблеми идеи развития (Шестоднев против еволюции)*, Москва, 2000, с. 34.

аква от него Бог²¹.

Природата на човека според православната антропология е динамична реалност, а това означава, че тя е изменяща се и „пластична“ същност²². Нека си припомним за стълбицата, видяна от библейския патриарх Иаков, чийто завършек води в Царството Небесно. „И видя сън: ето, стълба изправена на земята, а върхът ѝ стига до небето... и Ангели Божии се качват и слизат по нея. И ето, Господ стои *отгоре* на нея...“ (Бит. 28:12-13). Тази стълбица би могла да бъде типологично интерпретирана като библейски символ на развитие: възхождение към по-високи нива на съзнанието и усвояване от личността на необятните висоти на духовния полет не само в индивидуалния жизнен път на човека, но и в историята на човечеството. При подобен херменевтичен подход е необходимо да се приеме, че в цялото „устройство“ на човека е заложен изключителен потенциал от възможности. В онтологичен план това е „реалност“ на такова битие, което в развитието си се стреми да премине към нови степени на съвършенство, защото тази възможност е зададена още в акта на Творението на човека по образ и подобие Божии като проекция за съработничество с Първосъздателя.

Така развитието в християнската психология е същностно и изначално присъщо за човешката психика, защото: „...изменяемостта не само не е чужда на душевния живот, но е и характерна нейна вътрешна страна... Бидейки в себе си устойчиво свръхвременно единство, нашата душа в своята действеност, в своето формиращо творчество приема характера на развитие, на последователно осъществяване на стадии и състояния на душевното битие“²³.

Измененията обаче произтичат не по пътя на автономно саморазвитие, а в съработничество с Твореца. В Свещеното Писание и Свещеното Предание на Църквата се намират множество места, които на съвременен език могат да се прочетат като описания на различни форми на развитие: движение от по-нисш стадий състояние на съзнанието и душата към висш стадий, т.е. осъществяване, формиране, растеж и усъвършенстване. За възможностите да се доусъвършенстват душевните способности свидетелства св. апостол Павел:

²¹ Срв. Лосский, В. Н. *По образу и подобию*, Москва, 1995, с. 243.

²² Срв. Лосский, В. Н. *Очерк мистического богословия Восточной Церкви*, с. 96.

²³ Франк, С. Л. *Реальность и человек*, с. 190.

„...Защото донейде знаем и донейде пророчествуваме; но, кога дойде съвършеното *знание*, тогава това „донейде“ ще изчезне. Когато бях младенец, като младенец говорех, като младенец мислех и като младенец разсъждавах; а като станах мъж, оставих младенческото. Сега виждаме смътно *като* през огледало, а тогава – лице с лице; сега зная донейде, а тогава ще позная, както и бидох познат“ (1 Кор. 13:9-12).

Св. Григорий Нисийски характеризира развитието като осъществяване и формиране на човешката душа: „Както за пшеничното зърно... казваме, че то включва в себе си всичко... така е и за човешкото семе. Там има душа, но в началото тя е, както всичко друго, незабележима... душа – душевна дейност, която възраства в човека, развива се“²⁴. От своя страна св. Ефрем Сириец с изключително одухотворен реализъм пресъздава особеностите на различните стадии на развитието във възрастовата психология: „Както детето не остава завинаги младенец, а с всеки изминат ден расте по неизяснените закони на природата, докато не достигне до съвършенството на мъжа, в пълнотата на формулираните чрез неговия разум понятия, така и роденият свише от вода и Дух не трябва да остава в духовно младенчество, а ежедневно трябва да пребивава в подвиг, труд и с много търпение да се бори срещу противниците на духа, за да преуспява и расте до достигане пълнотата на духовната възраст“²⁵.

Въз основа на казаното би могло да се направят следните заключителни изводи за християнския антропологичен подход към психологическата категория „развитие“, изложени в тезисен вид:

1. Развитието е разгръщане от възможност в реалност, то е проява и разгръщане на неизчерпаемия потенциал в битието на човешката душа като образ и подобие Божие, заложен още в акта на творението.

2. Развитието не предполага създаване на нови форми, изхождащи от вътрешни причини или превръщане на по-елементарни форми в по-сложни.

3. Развитието не е автономно саморазвитие, а взаимодействащо развитие, синергия, и тук са съществени два момента.

а) Или самостоятелно развитие на човека, отхвърлящ участието на Бога и въздействието на Божествения Логос и Неговата благодат

---

²⁴ Св. Григорий Ниский. *Об устройении человека*. СПб. 1995, с. 94-97.

²⁵ Св. Ефрем Сирий. *Собрание сочинений в 4 томах*, 1890, с. 320.

върху човешкото естество;

б) или волево участие на личността във взаимодействащо развитие съ-развитие, синергия [една воля в творението, но две – в процеса на *theosis* (обожение)].

4. Развитие е антиномичен процес. То се разгръща във времето, но паралелно с това е и свръхвременно, защото дълбинният обуславящ смисъл на личностното развитие предполага цели, надхвърлящи емпирично даденото.

5. Процесът на развитие е усложнен и обременен от паразитирането и деструкцията на греха.

6. Развитие съответства на Божествения замисъл за човека и на Божествената икономия (*oikonomia*), в които предварително е предудзната възможността от грехопадение на човека. Ето защо:

а) развитието има смисъл в изправянето, възраждането и обновяването на човешката природа, накърнена от грехопадението.

б) Пътят на развитие не е линеен, а има много по-сложна траектория;

в) резултат от процеса на развитие може да бъде както състоянието на обожение, така и път на израждане, изразяващ се в деградация, регрес, „падение“ и увреждане на човешката природа, както това е разкрито по-горе в екзистенциалната опозиция на Вл. Лоски;

г) решаваща роля за резултата в процеса на развитие има свободният избор на личността между стремежа към Бога и богоотхвърлянето.

7. Целта на развитието е спасение, богоуподобяване, съединяване на личността с Бога, преобразяване на образа Божи в Негово подобие.

8. Под развитие се разбират различните състояния, степени, периоди и етапи.

9. Понятието „развитие“ е универсално: то се разпростира както върху природата, така и върху личността на човека, както в онтогенезата, така и в историческия процес, както върху отделния човек, така и върху цялото човечество.

10. Развитие, когато става дума за природата на човека, има различни форми, вече известни като *termini technici* и в традиционната психология: осъществяване, формиране и преобразяване²⁶.

²⁶ Срв. Миронова. М. *Цит. съч.*, 79–98.